|| अर्थसंग्रहः ||

श्रीः महामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करप्रणीतः

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रथम उपोद्घातपरिच्छेदः

(१) मङ्गलाचरणम् ।

वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा लौगाक्षिभास्करः ।

कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसंग्रहम् ।। १ ।।

(२) तन्त्रारम्भकसूत्रावतरणम्।

अथ परमकारुणिको भगवान जैमिनिर्धर्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणिनाय । तत्रादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामास - 'अथातो धर्मजिज्ञासा' [जै. सू. १. १. १] इति । अत्र 'अथ' शब्दो वेदाध्ययनानन्तर्यावचनः । 'अतः' शब्दो हि वेदाधयनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते । 'स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः' [तै. आ. २. १५. ७; श. ब्रा. ११. ५. ६. ३] इत्यधयनविधौ तदध्ययनस्त्रार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वेन व्यवस्थापनात् ।

(३) धर्मविचारशास्त्रस्यावश्यकता।

तथा च-वेदाध्ययनानन्तरं यतोऽर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकं तदध्ययनम् अतो हेतोर्धर्मस्य वेदार्थस्य जिज्ञासा 'कर्तव्या' इति शेषः । जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणा । अतो धर्मविचारशास्त्रमिदमारम्भणीयमिति शास्त्रारम्भसूत्रार्थः ।। १ ।।

द्वितीयो लक्षणपरिच्छेदः

(४) धर्मलक्षणम्।

अथ को धर्मः, किं तस्य लक्षणमिति ? चेदुच्यते । यागादिरेव धर्मः । तल्लक्षणं – 'वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः' इति । प्रयोजने ऽतिव्याप्तिवारणाय 'प्रयोजनवत्' इति । भोजनादावतिव्याप्तिवाराणाय 'वेदप्रतिपाद्यः' इति । अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्येनादावतिव्याप्तिवारणाय 'अर्थः' इति ।

(५) वेदस्य धर्मप्रतिपादकत्वम्।

न च – 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' [जै. सू. १. १. २] इति सौत्रतल्लक्षणविरोधः, चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकदेशपरत्वात् इति वाच्यम् । तत्रापि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात् । वेदस्य सर्वस्य धर्मतात्पर्यवत्त्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात् ।।

(६) विधिवाक्यस्य विधायकत्वप्रकारः।

स च यागादिः 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य परुषं प्रति विधीयते । तथा हि – 'यजेत' इत्यत्रास्त्यंशद्वयं – 'यजि' धातुः, प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यस्त्यंशद्वयं – 'आख्यातत्वं', 'लिङत्वं' च । तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधारणं, लिङत्वं पुनर्लिङ्मात्रे ।

Notes :

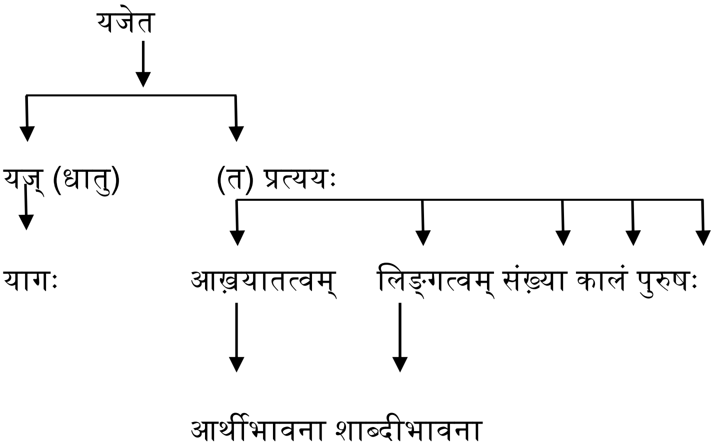

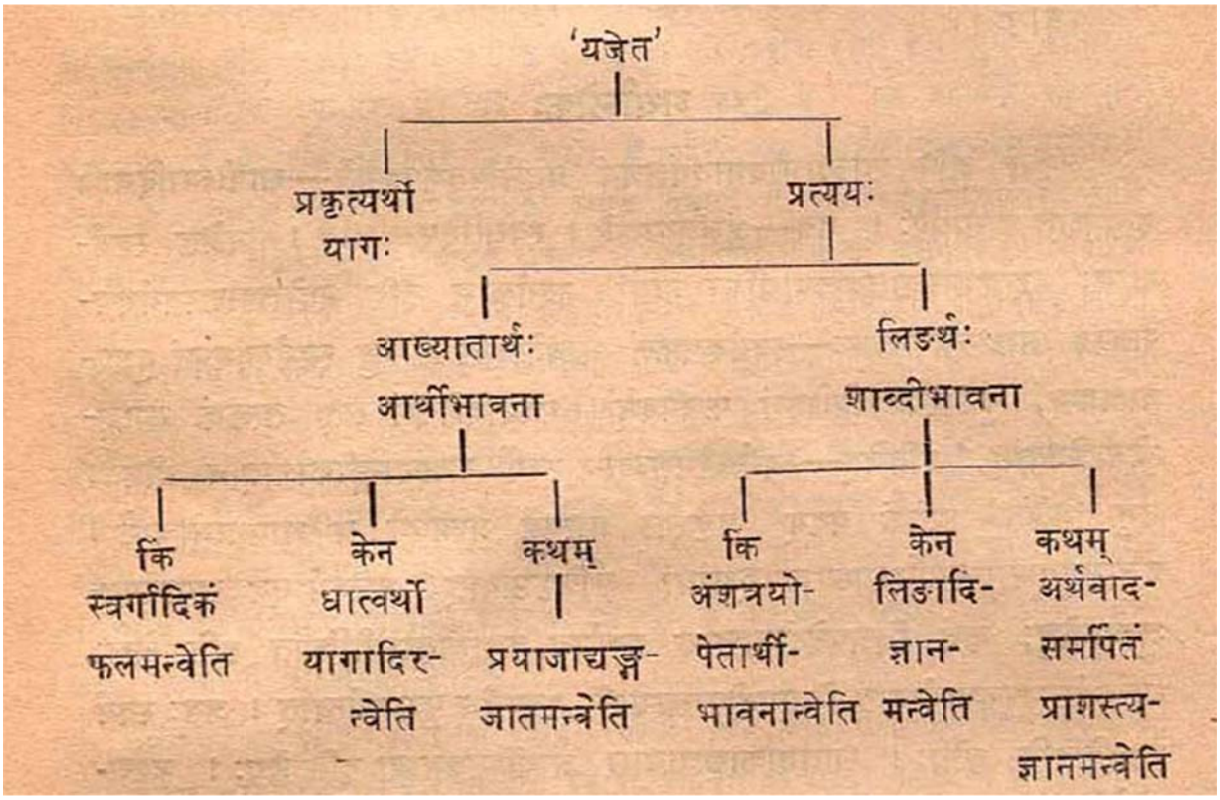

(७) भावनासामन्यलक्षणम्

उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते। भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः।सा द्विधा – 'शाब्दीभावना', 'आर्थीभावना' चेति।

(८) शाब्दीभावना

तत्र पुरुषप्रवृत्त्वनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दीभावना। सा च लिङ्त्वांशेनोच्यते। लिङश्रवणे 'अयं मां प्रवर्तयति', 'मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयम्' इति नियमेन प्रतीतेः। यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य 'वाच्यम्'। यथा – 'गामानय' इत्यस्मिन्वाक्ये गोशब्दस्य 'गोत्वम्'।

(९) शाब्द्या लौकिकवैदिकभेदौ।

स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः। वैदिकवाक्ये तु पुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनिष्ठ एव। अत एव 'शाब्दी भावना इति व्यवह्रियते।

(१०) शब्दभावनाय अंशत्रयम्।

सा च भावनांशत्रयमपेक्षते – (1)साध्यं, (2)साधनं, (3)इतिकर्तव्यतां च - किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति।

(1) तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति, एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः।
संख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यन्वेनान्वयः।

(2) साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति। तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् किंतु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन वा।

(3) इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामर्थवादज्ञाणप्राशस्यमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति।

(११) आर्थीभावनालक्षणम्।

प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थीभावना। सा चाख्याततत्वांशेनोच्यते, आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात्।

(१२) आर्थीभावनाया अंशत्रयम्।

साकशत्रयमपेक्षते – (1)साध्यं, (2)साधन, (3)इतिकर्तव्यतां च - किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति।

(1) तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति।

(2) साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेनान्वेति।

(3) इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति।

(१३) वेदलक्षणविचारः।

अथ को वेदः? इति चेदुच्यते – 'अपौरुषेयं वाक्यं वेदः' । स च विधि-मन्त्र-नामधेय-निषेध-अर्थवाद-भेदात्पञ्चविधः ।

Notes:

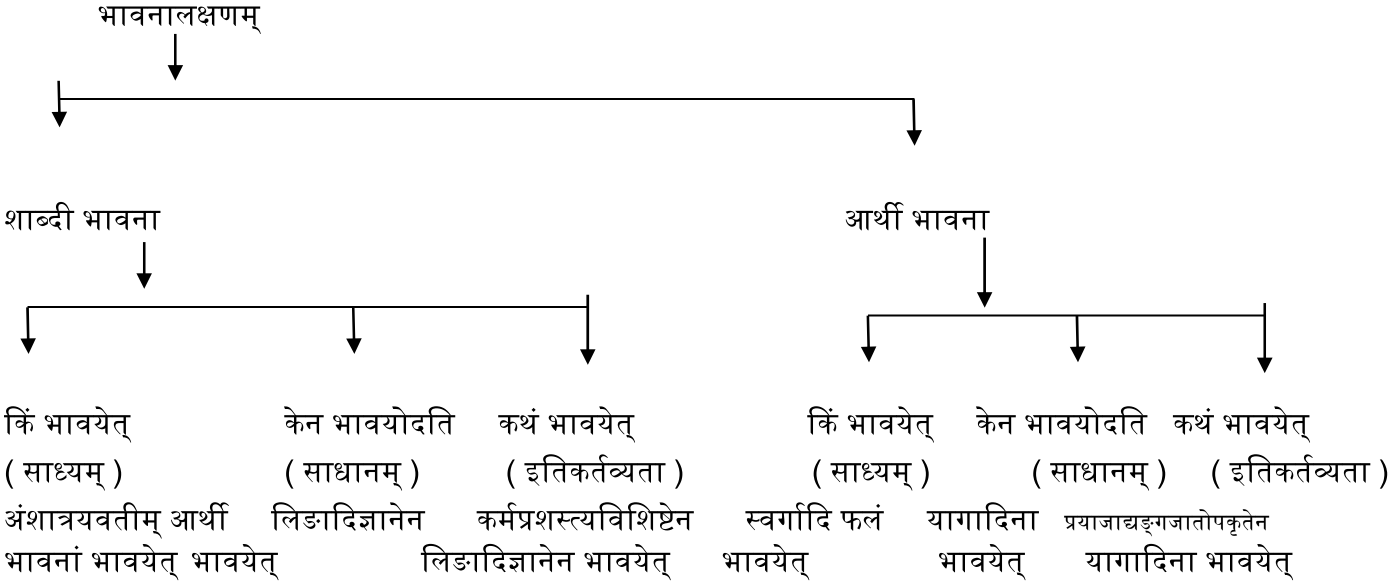

तृतीयो विधिपरिच्छेदः

(१४) विधिमीमांसा।

तत्राज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः । स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् यादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते । यथा – 'अग्निहोत्रं जहुयात्सर्गकामः' [मै. सं. १. ८. ६] इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तं स्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते – 'अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेत् इति वाक्यार्थबोधः।

(१५) गुणविधिः |

यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते | यथा – 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र होमस्य 'अग्निहोत्रं जुहयात्' इत्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानम् । 'दध्ना होमं भावयेत्' इति ।

(१६) विशिष्टविधिः।

यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते | यथा 'सोमेन यजेत' इत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात्सोमविशिष्टयागविधानम्। सोमपदे मत्वर्थलक्षणया 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेत्' इति वाक्यार्थवोधः ।

(१७) वाक्यभेददोषपरिहारः।

न चोभयविधाने वाक्यभेदः, प्रत्येकमुभयस्याविधानात्, किंतु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात् ।

(१८) गुणविधित्वाशंकापरिहारः।

न च - "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति विधिना प्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु – 'सोमेन यागं भावयेत्' इति; किं मत्वर्थलणया ? इतिः - वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वासंभवात् ।

(१९) ज्योतिष्टोमस्य उभयविधित्वाशंकानिरासः।

ननु 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' [तां. ब्रा. १९. ७. २] इत्यस्यैव 'ज्योतिष्टोमेन' – इत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति, इति चेत्, न । दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तराभावेन अन्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात् । किं च, 'ज्योतिष्टोमेन' - इत्यस्योभयविधित्वेऽनेनैव यागस्तस्य फलसंबन्धोऽपि बोधनीय इति सुदृढो वाक्यभेदः | तद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानम् ।।

(२०) विधिश्चतुविधः |

विधिश्चतुविधः – (1) उत्पत्तिविधिः (2) विनियोगविधिः (3) अधिकारविधिः (4) प्रयोगविधिश्चति ।।

(२१) उत्पत्तिविधिः।

तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । यथा – 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति [मै. सं. १. ८. ६] । अत्र च विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः – 'अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेत् इति ।

(२२) यागस्य रूपद्वयम्।

ननु यागस्य द्वे रूपे – द्रव्यं, देवता च । तथा च रूपाश्रवणे 'अग्निहोत्रं जुहोतीति' कथमत्पत्तिविधिः ? अग्निहोत्रशब्दस्य तु 'तत्प्रख्य' [न्यायेन. 1.4.4] नामधेयत्वात् - इति चेत्, न। रूपाश्रवणेऽप्यस्योत्पत्तिविधित्वात् । अन्यथा रूपश्रवणात् 'दध्ना जुहोति' इत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् । तथा च 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति वाक्यमनर्थकं स्यात् ।

(२३) विनियोगविधिः।

अङ्गप्रधानसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा 'दध्ना जहोति' इति । स हि तृतयिया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसंबन्धं विधत्ते - दध्ना होमं भावयेदिति । गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनान्वयः । क्वचिटाश्रयत्वेनापि, यथा – 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' [तै. ब्रा. २. १. ५. ६' इत्यत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेत्। तच्च किंनिष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोम आश्रयत्वेनान्वेति ।।

(२४) विधेः श्रुत्यादिषट्प्रमाणानि।

एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट्प्रमाणानि – श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यारूपाणि । एतत्सहकृतेनानेन विधिनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपं पारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यत ।।

(२५) श्रुतिनिर्वचनम्।

तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । सा च त्रिविधा – विधात्री, अभिधात्री, विनियोक्त्री च । तत्राद्या लिङाद्यात्मिका द्वितीया व्रीह्यादिश्रुतिः । यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव संवन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री ।

(२६) विनियोक्त्री श्रुतिस्त्रिधा।

सापि त्रिविधा – विभक्तिरूपा, एकाभिधानरूपा, एकपदरूपा चेति ।

(२७) तृतीयाविभक्तिरूपाय उदाहरणे।

तत्र विभक्तिश्रुत्या अङ्गत्वम्, यथा – 'व्रीहिभियजेत' [आप. श्रौ. सू. ६. ३१. २४] इति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम् । तदपि पुरोडाशप्रकृतितया । यथा – पशोर्हृदयादिरूपहविः प्रकृतितया यागाङ्गत्वम । 'अरुणया एकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति' [तै. सं. ७. १. ६. २] इत्यस्मिन् वाक्ये आरुण्यस्यापि तृतीयाश्रुत्या क्रयाङ्गत्वम् । तदपि गोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा, नतु साक्षात्, अमूर्तत्वात् ।

(द्वितीयारूपाया विनियोक्त्र्या उदाहरणे)

'व्रीहीन् प्रोक्षति' [तै. ब्रा. ३. २. ५. ४] इति प्रोक्षणस्य व्रीह्यिङ्गदत्वं द्वितीयाश्रुत्या । तच्च प्रोक्षणं न व्रीहीस्वरूपार्थम्, तस्य तेन विनाप्युपपत्तेः । किंत्वपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् । व्रीहीनप्रोक्ष्य यागानष्ठानेऽपूर्वानुपपत्तेः । एवं सर्वेटेष्वङ्गष्वपूर्वप्रयुक्तमहत्वं बोध्यम् ।

(द्वितीयाविनियोक्त्र्याः - न वाक्यस्य – उदाहरणम्)

एवं 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' [तै. सं. ५. १. २. १] इत्यत्र द्वितीययाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम्।

(सप्तमीविभक्तिविनियोक्त्र्या उदाहरणम्)

'यदाहवनीये जुहोति' [तै. ब्रा. १. १. १०. ५] इत्याहवनयिस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या । एवमन्योऽपि विभक्तिद्युन्या विनियोगो ज्ञेयः ।

(२८) एकाभिधानश्रुतिः।

'पशुना यजेत' [तै. सं. ६. १. ११. ६; मा. श्रौ. सू. १. ८. ६. २४] इत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वम् ।

(२९) एकपदश्रुतिः।

'यजत' इत्याख्याताभिहितसंख्याया भावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेः, एकपदश्रुत्था च यागाङ्गत्वम् ।

Notes :

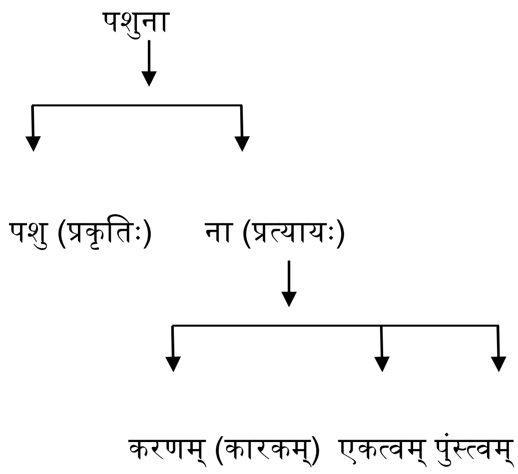

(३०) अमूर्ताया अपि भावनङ्गत्वम्।

न चामूर्तायास्तस्याः कथं भावनाङ्गत्वमिति वाच्यम् । कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः ।

(३१) भावनैव आख्यातवाच्या कर्तारमाक्षिपति।

कर्त्ता चाश्लेपलभ्यः । आख्याते न हि भावनोच्यते । सा च कर्तारं विनानुपपन्नेति तमाक्षिपति ।

(३२) श्रुतिः

सेयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबला । लिङ्गादिषु न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दोऽस्ति, किंतु कल्प्यः | यावच्च तैर्विनियोजकशब्दः कल्प्यते, तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तेर्व्याहतत्वात् । अत एवैन्द्र्या लिङ्गान्नेन्द्रोपस्थानार्थत्वम् । किंतु 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' [मै. सं. ३. २. ४] इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वम ।

(३३) लिङ्गनिर्वचनम्।

शब्दमामर्थ्यं लिङ्गम् । यथाहुः – 'सामर्थ्यं सर्वशब्दानां (भावाना)' 'लिङ्गमित्यभिधयिते' [तं. वा. २२५, न्यायरत्नमाला १३१] इति। सामर्थ्यं रूढिरेव । तेन समाख्यातोऽस्या भेदः, यौगिकशब्दसमाख्यातो रूढ्यात्मकलिङ्गशब्दस्य भिन्नत्वात् । तेन 'बर्हिर्देवसदनं दामि' [मै. सं. १. १. २] इति मन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्वं, न तूलपादिलवनाङ्गत्वम् । तस्य 'बर्हिर्दामि' इति लिङ्गात्तल्लवनं प्रकाशयितुं समर्थत्वात्। एवमन्यत्रापि लिङ्गाद्विनियोगो द्रष्टव्यः । तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्यो बलवत् । अत एव 'स्योनं ते सदनं कृणोमि' [मा. श्रौ. स. १. २. ६. १९; तै. ब्रा. ३. ७. ५. २-३] इति मन्त्रस्य पुरोडाशसदनकरणाङ्गत्वं 'सदनं कृणोमि' इति लिङ्गात्, न तु वाक्यात् ।।

(३४) वाक्यनिर्वचनम्।

समभिव्याहारो वाक्यम् । समभिव्याहारश्च साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे ऽपि | वस्तुतः शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चारणम् । यथा 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति | न स पापँ श्लोकं शृणोति' इति [तै. सं. ३. ५. ७. २] | अत्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारादेव पर्णताया जुह्वङ्गत्वम् । न

चानर्थक्यम | अन्यथापि जुह्वाः सिद्धत्वादिति वाच्यम् । जुहूशब्देन तत्साध्यापूर्वलक्षणात् । तथा च वाक्यार्थः - पर्णतयावत्तहविर्धारणद्वारा जुह्वपूर्वं भावयेदिति । एवं च पार्णतया यदि जहूः क्रियते, तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति, नान्यथेति गम्यते – इति न पर्णतााया वैयर्थ्यम् । 'अवत्तहविर्धारणद्वारा इति चावश्यं वक्तव्यम्, अन्यथा स्रुवादिष्वपि पर्णतापत्तेः । सेयं पर्णता अनारभ्याधोतापि सर्वप्रक्रतिष्वेवान्वेति, न विकृतिषु । तत्र चोदकेनापि तत्प्राप्तिसंभवात्पौनरुक्त्यापत्तेः ।

(३५) प्रकृतिविकृतिलक्षणम्।

यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः, यथा - दशप्रर्णमासादिः । तत्प्रकरणे सर्वाङ्गपाठात् । यत्र न सर्वाङ्गोपदेशः सा विकृतिः । यथा - सौर्यादिः । तत्र कतिपयाङ्गानामतिदेशेन प्राप्तत्वात् । अनारभ्यविधिः समान्यविधिः ।

(३६) वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत्।

तदिदं वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत् । अत एवेन्द्राग्नी इदं हवि - [तै. ब्रा. ३. ५. १०. ३] इत्यादेरेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वं, न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमामाङ्गत्वम् ।।

(३७) प्रकरणनिरूपणम्।

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथा प्रयाजादिषु 'समिधो यजती'-[तै. सं. २. ६. १. १] इत्यादिवाक्ये फलाविशेषस्यानिर्देशात् 'समिद्यागेन भावयेदिति' बोधानन्तरं 'किमिति' उपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति' [आ श्रौ सू ३ १४ ८१] बोधानन्तरं 'कथम्'' इत्यपकारकाकाङ्क्षा । इत्थं चोभयाकाङ्क्षया प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्।

(३८) प्रकरणद्वैविध्यम्।

तच्च प्रकरणं द्विविधम् – महाप्रकरणम्, अवान्तरप्रकरणं चेति ।

(३९) महाप्रकरणम्

तत्र मुख्ययभायनासंबन्धिप्रकरां महाप्रकरगाम् । तेन च प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । एतच्च प्रक्रतावव, उभयाकाङ्क्षायाः संभवात्, न तु विकृतौ । तत्र 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्य' इत्यतिदेशेन कथंभावाकाङ्क्षाया उपशमेनापूर्वाङ्गानामप्युभयाकाङ्क्षया विनियोगासंभवात। तस्मादपूर्वाङ्गानां स्थानादेव विकृत्यर्शत्वमिति ।

(४०) अवान्तरप्रकरणम्।

अङ्गभावनासंबन्धिप्रकरणमवान्तरप्रकरणम् । तेन चाभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वम । तच्च सन्दंशेनैव ज्ञायते । तदभावे चाविशेषात् सर्वेषां फलभावनाकथंभावेन ग्रहणप्रसङ्गेन प्रधानाङ्गत्वापत्तेः ।

(४१) संदंशलक्षणम्।

एकाङ्गानुवाढेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले विहितत्वं संदंशः । यथा अभिक्रमणे । तद् हि, 'समानयते जुह्वाम् उपभृतस्तेजो वै' [तै. सं. २. ६. १. २] इत्यादिना प्रयाजानुवाटेन किंचिदङ्गं विधाय, विधीयते – 'येस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान् तुदते,

अभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै' [तै. सं. २. ६. १. ४] इति तदनन्तरमपि 'यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद' (तत्रैव) इत्यादिना किंचिदङ्गं विधीयते। अतः प्रयाजाङ्गमध्ये विहितमभिक्रमणं तदङ्गम्। प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदिति ज्ञाते 'कथमेभिरपूर्वं कर्तव्यम्' इति कथंभावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात्। सा च संदंशपठितैरभिक्रमणादिभिः शाम्यति। न चाङ्गभावनायाः कथंभावाकाङ्क्षाऽभावः, भावनासामान्येन तत्रापि तत्संभवात्।

(४२) प्रकरणं क्रियाणामेव साक्षादङ्गत्वबोधकम्।

तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव साक्षाद्विनियोजकं, द्रव्यगुणयौस्तु तद्द्वारा। तथाहि – 'यजेत स्वर्गकामः इत्यत्र फलभावनायां कथंभावाकाङ्क्षायां संनिधिपठितांश्रूयमाणफलकं क्रियाजातमुपकार्याकाङ्क्षयेतिकर्त्तव्यतात्वेनान्वेति। क्रियाया एव लोके कथंभावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात्। न हि हस्तेन 'कुठारेण च्छिन्द्यात्' इत्यत्र कथंभावाकाङ्क्षायामुच्चार्यमाणोऽपि हस्तोऽन्वेति, किं तु हस्तेनोद्यम्य निपात्येति उद्यमननिपातने एव, हस्तश्च तद्द्वारैवान्वेतोति सार्वजनीनमेतत्।

(४३) प्रकरणं स्थानसमाख्याभ्यां बलवत्।

इदं च स्थानादिभ्यो बलवत्। अत एव 'अक्षैर्दीव्यति, राजन्यं जिनाति' [तै. सं. १. ८. १६] इति विदेवनादयो धर्मा अभिषेचनीयसंनिधौ पठिता अपि स्थानान्न तदङ्ग, किं तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गमिति ।।

(४४) स्थाननिरूपणम्।

देशसामान्यं स्थानम्। तद्द्विविधम् - पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति। स्थानं, क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम्। पाठसादेश्यमपि द्विविधम् – यथासंख्यपाठः, सन्निधिपाठश्चेति।

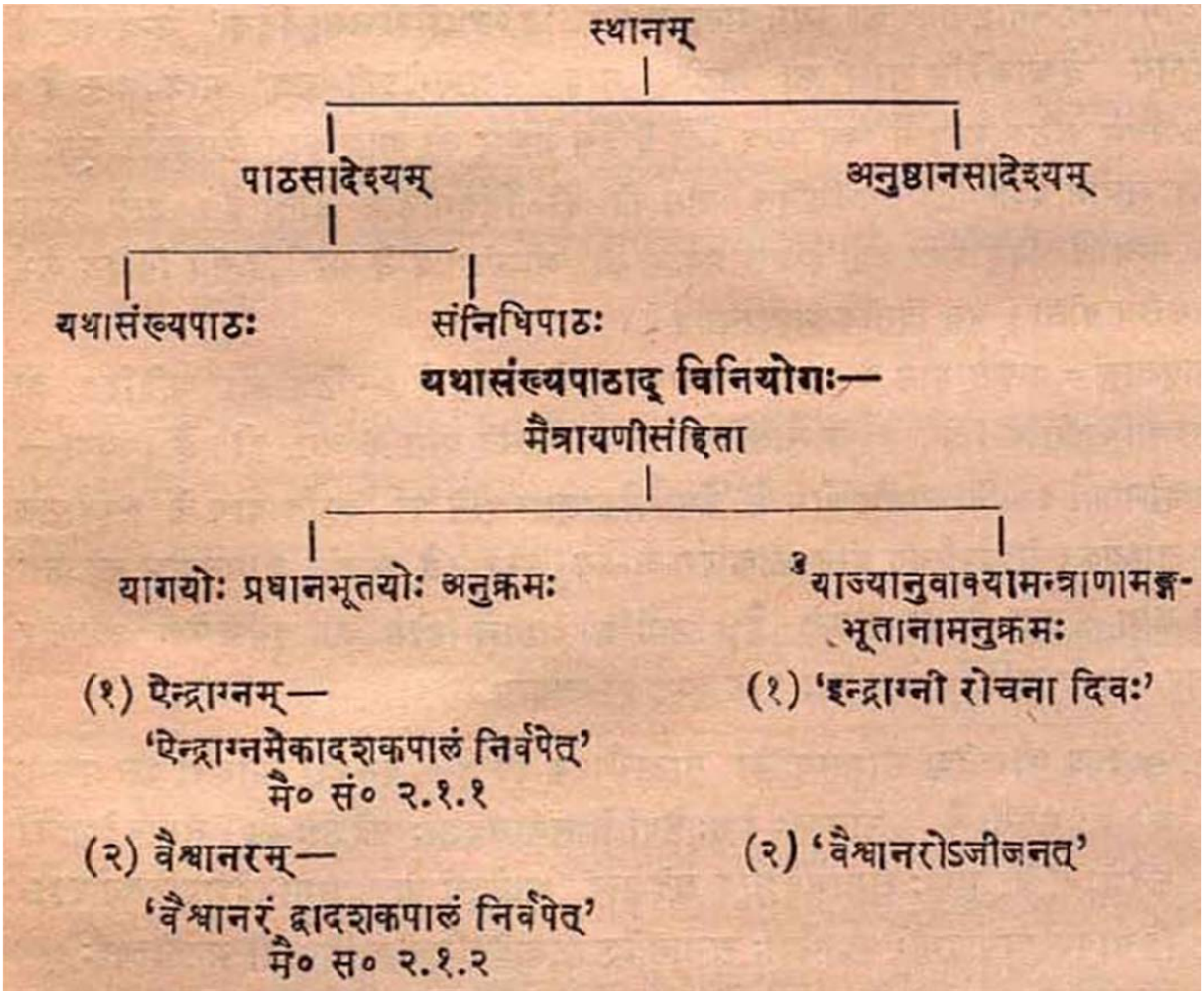

(४५) यथासंख्यपाठेन विनियोगः।

तत्र 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्' [मै. सं. २. १. १], 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' [मै. सं. २. १. २] इत्येवं क्रमविहितेषु 'इन्द्राग्नी रोचना दिवः' [मै. सं. ४. ११. १] – इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं, द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवंरूपो विनियोगो यथासंख्यपाठात्। प्रथमपठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकांक्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते, समानदेशत्वात्। एवं द्वितीयमन्त्रस्यापि।

(४६) संनिधिपाठेन विनियोगः।

वैकृताङ्गानां प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानां संदंशाऽपतितानां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात्। यथा - आमनहोमानाम्। तेषां हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलं विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते, उपस्थितत्वात्। स्वतन्त्रफलकत्वे विकृतिसंनिधिपाठानर्थक्योपपत्तेश्च।

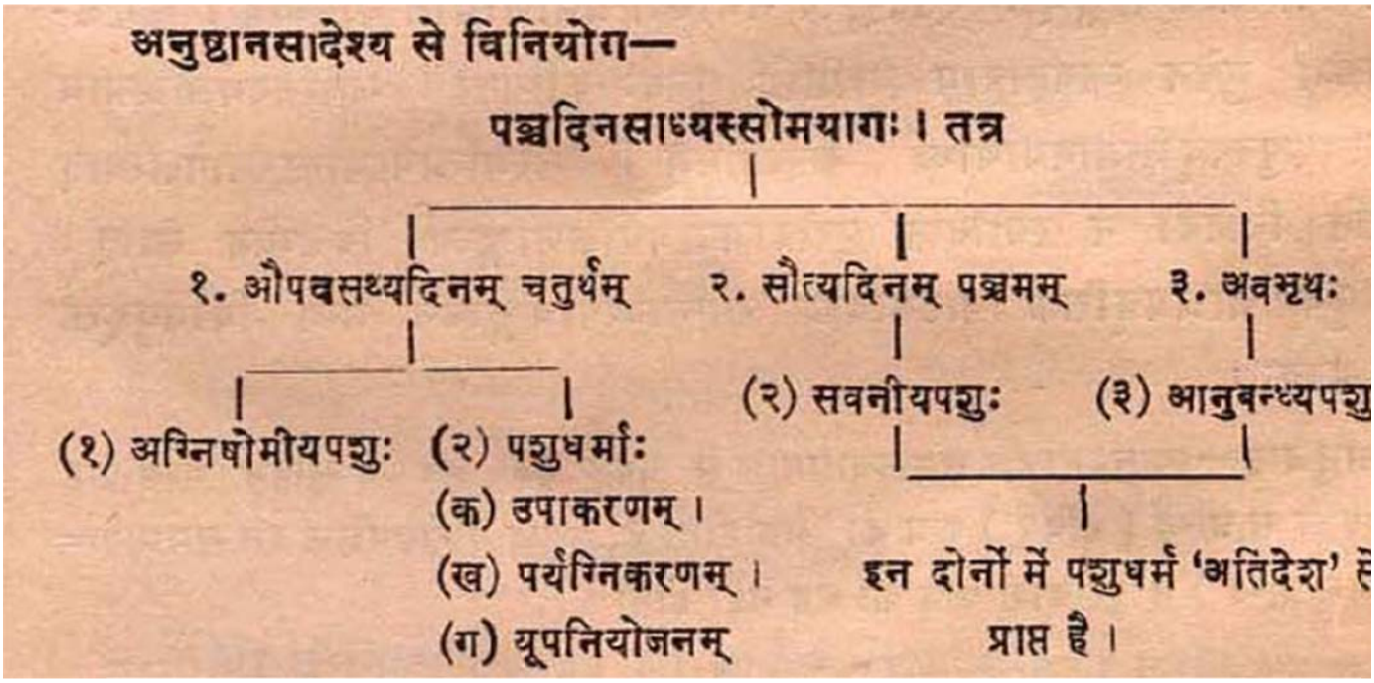

(४७) अनुष्ठानसादेश्येन विनियोगः।

पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् । औपवसथ्येऽह्नि अग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते, तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते । अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्वपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते ।

तच्च स्थानं समाख्यातः प्रवलम । अत एव शुन्धनमन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गं पाठसादेश्यात्, नतु 'पौरोडाशिक'मिति समाख्यया पुरोडाशमाचाङ्गम् ।।

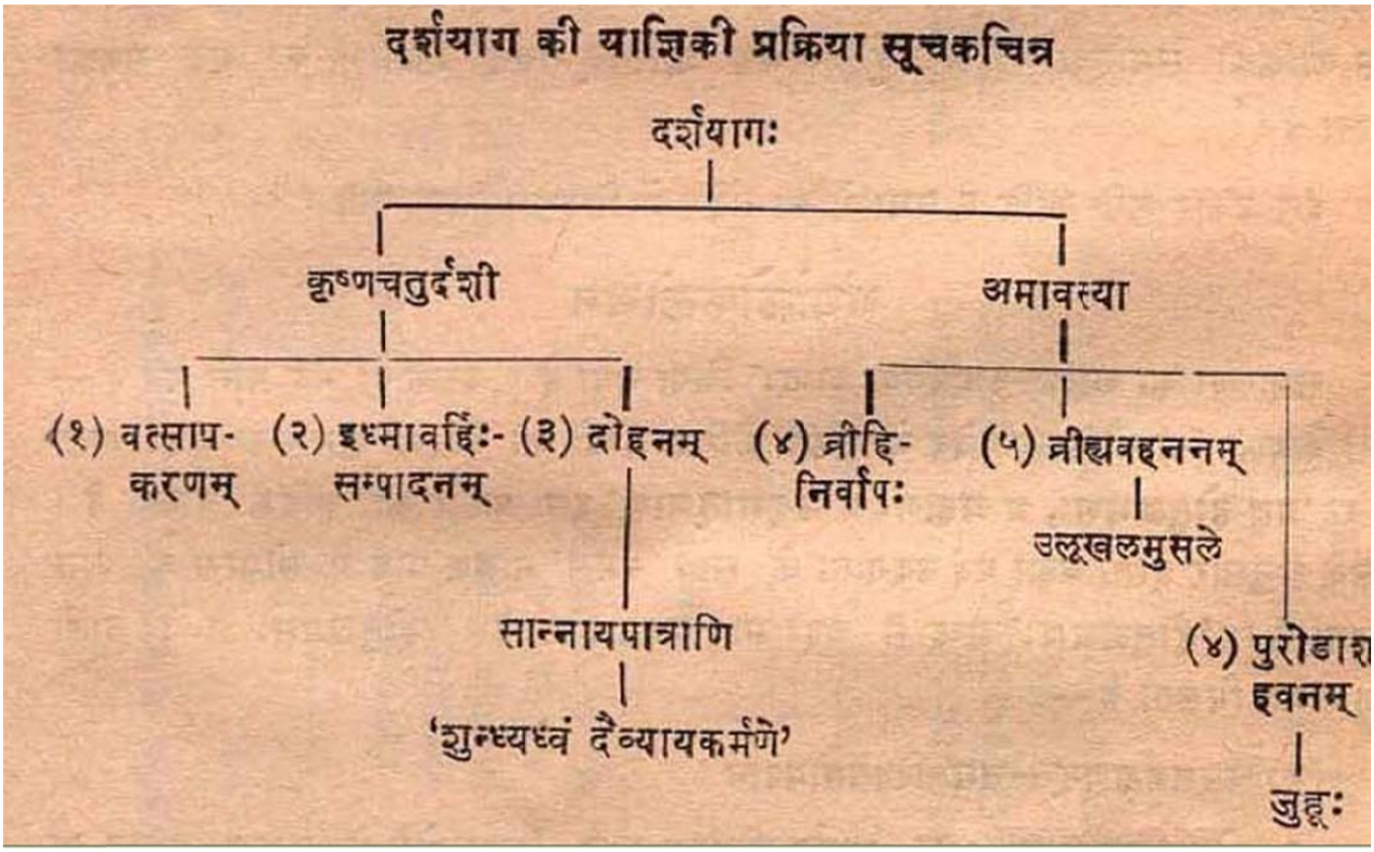

(४८) समाख्यानिरूपणम्।

समाख्या यौगिकः शब्दः । सा च द्विविधा – 'वैदिकी', 'लौकिकी' च । तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वं, 'होतृचमसः' इति वैदिक्या समाख्यया । अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं, लौकिक्या 'आध्वर्यव'मिति समाख्यया इति संक्षेपः ।।

तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्याढोदीनि षट् प्रमाणानि |

(४९) विनियोगविधिबोधिताङ्गानि।

एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना 'समिटादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्येवंरूपेण यानि विनियोज्यन्ते, तान्यङ्गानि द्विविधानि – सिद्धरूपाणि, क्रियारूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि | तानि च दृष्टार्थान्येव । क्रियारूपाणि च द्विविधानि – गणकर्माणि, प्रधानकर्माणि च | एतान्येव 'सन्निपत्योपकारकाणि', 'आरादुपकारकाणि' इति चोच्यन्ते ।

छात्राणां सुखावबोधाय स्मृतिशक्तिदार्ढ्याय च काश्चन पट्टिका प्रदर्श्यंते—

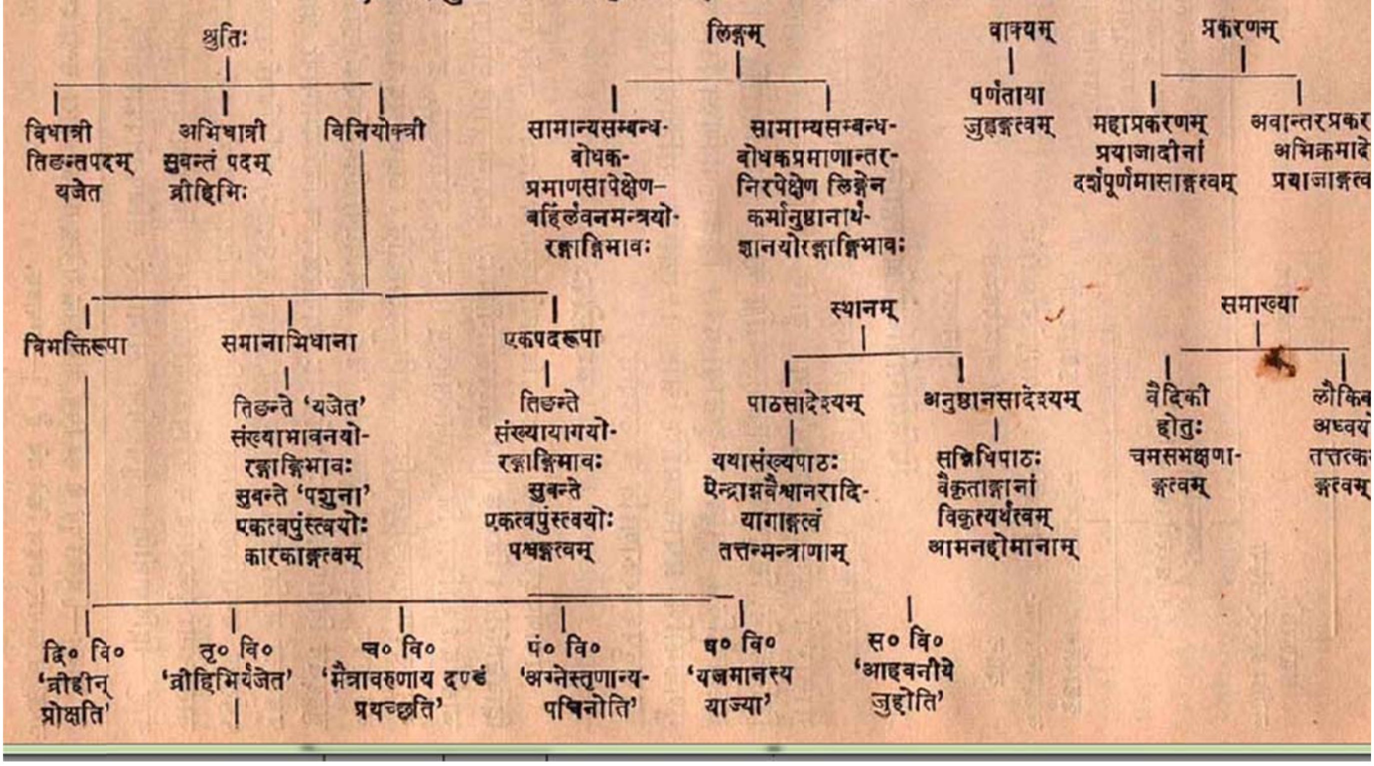

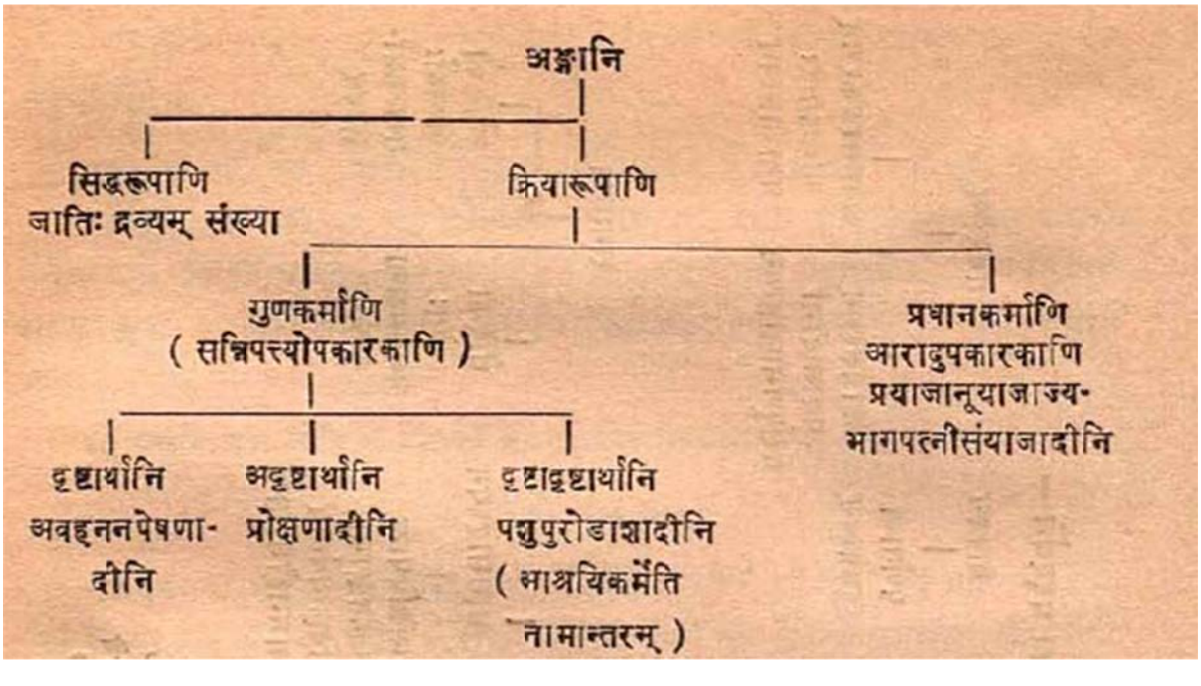

(५०) संनिपत्योपकारकाणि।

कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम् । यथा – 'अवघात' – 'प्रोक्षणादि' | तच्च दृष्टार्थम्, अदृष्टार्थं, दृष्टादृष्टार्थं चेति । तत्र दृष्टार्थमवघातादि, अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि, दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि । तद्धि द्रव्यत्यागांशेनैव अदृष्टं, देवतोद्देशांशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति । इदमेव च 'आश्रयिकर्म' इत्युच्यते।

(५१) आरादुपकारकाणि।

द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा - प्रयाजादि ।

(५२) तयोर्विशेषः।

आराद् पकारकं च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयूज्यते । सन्निपत्योपकारकं तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपऽप्युपयुज्यते । तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो विनियोगविधिः ।।

(५३) प्रयोगविधिः।

प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव । स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन्विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च - तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभावः - इति वाच्यम् । विलम्बे हि अङ्गप्रधानविध्येकवाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः । विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः 'इदमनेन सह कृतम्' इति साहित्यव्यवहाराभावात् । स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति । अन्यथा हि - किमेतदनन्तरमेतत्कर्तव्यम् एतदनन्तरं वा ? इति प्रयोगविक्षेपापत्तेः । अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते । अत ए'वाङ्गानां क्रमबोधको विधिः प्रयोगविधिरि'त्यपि लक्षणम् ।

(५४) क्रमस्वरूपम्।

तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः, पौर्वापर्यरूपो वा ।

(५५) क्रमस्य श्रुत्यादिषट् सहकारिप्रमाणानि।

तत्र षट् प्रमाणानि – श्रुति, अर्थ, पाठ, स्थान, मुख्य, प्रवृत्त्या, ख्यानि ।

(५६) श्रुतिलक्षणम् ।

तत्र क्रमपरवचनं श्रुतिः । तच्च द्विविधम् । केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति । तत्र 'वेदं कृत्वा वेदिं करोती'ति [मान. श्रौ. सू. १. १. ३. ३] केवलक्रमपरं, वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात् । 'वषटकर्त्तुः प्रथमभक्षः'[आप. श्रौ. सू. १२. २४. ६] इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम् । एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् ।

(५७) श्रुतेः क्रमबोधकप्रमाणान्तरेभ्यः प्राबल्यम्।

सेयं श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् । अत एवाश्विनग्रहणत्य पाठक्रमातृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तो 'आश्विनो दशमो गृह्यते' [मै. सं. ४. ६. १] इति वचगाद्दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् ।

(५८) अर्थक्रमः।

यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः । यथा – 'अग्निहोत्रं जहीति', 'यवागूं पचति' [तै. ब्रा. २. १. ५. ६] इत्यग्निहोत्रयवागूपाकयोः । अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते । स चायं पाठक्रमाद्बलवान् । यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्लृप्तप्रयोजनबाधेऽदृष्टाऽत्वं च स्यात् । न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किंचित् दृरष्टं प्रयोजनमस्ति ।

(५९) पाठक्रमः।

पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः । तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते । येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधीतान्यर्थप्रत्ययं जनयन्ति । यथाप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानम् । स च पाठो द्विविधः – मन्त्रपाठो, ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्राग्नेयाग्नीषोमीययोस्तत्तद्याज्यनुवाक्यानां पाठाद्यः क्रम आश्रीयते, स मन्त्रपाठात् |

(६०) मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलीयान्।

स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलीयान्, अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेस्तुया मन्त्रपाठस्यान्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्य हि ग्रयोगाद्बहिरेव 'इदं(एवं) कर्त्तव्यमि'त्यवबोध्य कृतार्थम । मन्त्राः पनः प्रयोगकाले व्याप्रियन्ते । अनुष्ठानक्रमस्य स्मरगाक्रमाधीनत्वात् | तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वाद् अन्तरङ्गोऽयं मन्त्रपाठ इति |

(६१) ब्राह्मणपाठक्रमात् क्रमः।

प्रयाजानां 'समिधो यजति, तनूनपातं यजति' [तै. सं. २. ६. १. १] इत्येवं विधिपाठक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमात् । यद्यपि ब्राहाणवाक्यान्यर्थं विधाय कृतार्थानि, तथापि प्रयाजादीनां क्रमस्मारकान्तरस्याभावात्तान्येव क्रमस्मारकत्वेन स्वोक्रियन्ते ।।

(६२) स्थानलक्षणम्।

स्थानं नामोपस्थितिः । यस्य हि देशे योऽनुष्ठीयते तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अत एव साद्यस्के – अग्नीषोमीय-समवनीय-अनुबन्धानां सवनयि देशे सहानुष्ठाने कर्तव्ये-आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चात् | तस्मिन्देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममपस्थितिः ।

(६३) साद्यस्कयागः।

तथाहि - ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः – अग्नीषोमोयः, सवनीयः, आनुबन्ध्यश्चेति । ते च भिन्नदेशाः - अग्नीषोमीय औपवसथ्येऽह्नि, सवनीयः सुत्याकाले, आनुबन्ध्यत्खन्ते । साद्यस्को नाम सोमयागविशेषः । स चाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारः । अतस्ते त्रयोऽपि पशुयागाः साद्यस्क्रेप्ताः ।

तेषां तत्र साहित्यं श्रुतं ‘सह पशूनालभेत’ इति [का. श्रौ. सू. २२. ३. २८] | तच्च साहित्यं सवनीयदेशे, तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः, स्थानातिक्रमगासाम्याच्च ।

(६४) स्थानातिक्रमसाम्यम्।

सवनीयटेशे ह्यनुष्ठानेऽग्नीषोमीयानबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रमो भवति । अग्नीषोमीयदेशे त्वनुष्ठाने सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रम्। (अग्नीषोमीयस्य सवनीयस्थानातिक्रमः।) आनुबन्ध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात्। एवमनुबन्ध्यदेशेऽग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यः (स्थानातिक्रमः)।

(६५) सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानम्।

तथा च सवनीयदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानम्। आश्विनग्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः। प्रकृतौ “आश्विनं गृहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति” [शत. ब्रा. ४. २. ५. १२] इत्याश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयो विहितः - इति साद्यस्केऽप्याश्विनग्रहणे कृते सवनीय एवोपस्थितो भवति। अतो युक्तं तस्य स्थानात्पथममनुष्ठानम् इतरयोस्तु पश्चात्-इत्युक्तम्।

(६६) मुख्यक्रमलक्षणम्।

प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रम आश्रीयते, स मुख्यक्रमः । येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव चेत् क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते, तदा सर्वेषामङ्गाना स्वैः स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति । व्युत्क्रमेण त्वनुष्ठाने केषांचिदङ्गानां स्वैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानं, केषांचिदत्यन्तं व्यवधान स्यात्तच्चायुक्तं, प्रयोगविध्यवगतसाहित्यवाधापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोऽप्यङ्गक्रमे हेतुः । अत एव प्रयाजशेषेणादावाग्नेयहविषोऽभिघारणं, पश्चादैन्द्रस्य दध्नः, आग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात् । एवं च द्वयोरभिघारणयोः स्वस्वप्रधानेन तुल्यमेकान्तरितं व्यवधानम् । व्युत्क्रमेणाघारे त्वाग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरत्यन्तमव्यवधानम्, ऐन्द्रदध्यभिघारणैन्द्रयागयोद्व्यन्तरितं व्यवधानं, तच्चायुक्तमित्युक्तमेव ।

(६७) मुख्यक्रमस्य पाठक्रमाद्दौर्बल्यम्।

स च मुख्यः क्रमः पाठक्रमाद्दुर्बलः । मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया न तथेति बलवान् ।

(६८) तस्य च प्रवृत्तिक्रमात् प्राबल्यम्।

स चायं मुख्यः क्रमः प्रवृत्तिक्रमाद् बलवान् । प्रवृत्तिक्रमे हि बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षात् मुख्यक्रमे

तु सन्निकर्षात् ।।

(३९) प्रवृत्तिक्रमलक्षणम्।

सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामङ्गानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्त्तव्ये हि द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः । यथा प्राजापत्यपश्वङ्गेषु | प्राजापत्या हि ‘वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ती’ति [तै. ब्रा. १. ३. ४. ३] वाक्येन तृतीयानिर्देशात् सेतिकर्त्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः [जै. सू. ११. २. २४] | अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपाद्यम् । तच्च प्राजापत्यपशूनां

संप्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानादुपपद्यते। तदङ्गानां चोपाकरणादीनां युगपदनुष्ठानमशक्यम्। अतस्तेषां साहित्यमव्यवहितानुष्ठानात्संपाद्यम्। तच्चैकस्योपाकरणं विधायापरस्योपाकरणं विधेयम्। एवं नियोजनाटिकमपि। तथा च प्राजापत्येषु कस्माच्चित्पशोरारभ्य एकं सर्वं सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयादिपदार्थस्तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः - स प्रवृत्तिक्रमः।

सोऽयं श्रुत्यादिभ्यो दुर्बलः। तदेवं संक्षेपतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः॥

(७०) अधिकारविधिलक्षणम्।

कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम्। (1) स च 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादिरूपः। स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधताऽनेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते। (2) 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' [तै. सं. २. २. २.५] इत्यादिनाऽग्निदाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवं (3) 'अहरहः सन्ध्यामपासीत' [षड्विंशब्रा. ४. ५ ?] इत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं बोध्यते (२. ४. १-७)।

(७१) अधिकारस्वरूपम् (श्रुतम्)।

तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः। अधिकारश्च स यद्विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते। यथा काम्ये कर्मणि फलकामना, नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चयः, नित्ये संध्योपासनादौ शुचिविहितकालजीवित्वम्। अत एव 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यनेन विधिवाक्यन स्वाराज्यमुद्दिश्य विदधताऽपि न स्वाराज्यमात्रकामस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते, किं तु राज्ञः सतः स्वाराज्यकामस्यैव, राजत्वस्यापिऽप्यधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात्।

(७२) पुरुषविशेषणम् (अश्रुतम्)।

क्वचित्तु पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणम्। यथाध्ययनविधिसिद्धा विद्या, क्रतूविधीनामर्थज्ञानापेक्षत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवमग्निसाध्यकर्मसु आधानसिद्धाग्निमत्ता। अग्निसाध्यकर्मणामग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधोनामाधानसिद्धाग्निमन्तं प्रत्येव प्रवृत्तेः। एवं सामर्थ्यमपि 'आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी' [श. भा. १. ४. ३०] इति न्यायात् समर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः। तदेवं निरूपितौ विधिः॥

चतुर्थो मन्त्रपरिच्छेदः

(७३) मन्त्रमीमांसा।

प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः। तेषां च तादृशार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वम्। न तु तदुच्चारणमदृष्टार्थम्, संभवति दृष्टफलकत्वऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात्।न च – दृष्टस्यार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि संभवान्मन्त्राम्नानं व्यर्थम् - इति वाच्यम्। 'मन्त्रैरेव स्मर्तव्यम्' इति - नियमविध्याश्रयणात्।

(७४) नियमविधिः।

नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । यथाहुः – 'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ।।' [तं. वा. १. २. ४२] इति । अस्यार्थः - प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिः । यथा – 'यजेत स्वर्गकाम ' इत्यादिः । स्वर्गार्थकयागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात् । पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । यथा – 'व्रीहीनवहन्ति' [तै. ब्रा. ३. २. ५. ६] इन्यादिः । कथमस्य पक्षेऽप्राप्तप्रापकत्वम् ? इति चेत्, इत्थम् - अनेन ह्यवधातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते, अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । किंतु नियमः । स चाप्राप्तांशपूरणम् । वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वाद्यदा अवधानं परित्यज्य उपायान्तरं ग्रहीतुमारभते, तदावघातस्याप्राप्तत्वन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः । पक्षेऽप्राप्तावघातस्य विधानमिति यावत् ।

(७५) परिसंख्याविधिः।

उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः । यथा – 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' [रामायणम्. किष्किंधा. का. २. ३९] इति । इदं हि वाक्यं न पञ्चपञ्चनखभक्षणपरं, तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमपरं, पञ्चपञ्चनखपञ्चेतरपञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षेऽप्रास्यभावात् । अत इदमपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्याविधिः ।

(७६) परिसंख्या द्विविधा।

सा च द्विविधा - श्रौती लाक्षणिकी चेति । तत्र 'अत्र ह्येवावयन्ती'ति (१० ४ २१-२२) श्रौती परिसंख्या । एवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् । 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति तु लाक्षणिकी ।

(७७) परिसंख्याया दोषत्रयम्।

दोषत्रयं च – 1 श्रुतहानिः, 2 अश्रतकल्पना, 3 प्राप्तबाधश्चेति । तदुक्तम् – 'श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थप्रकल्पनात् । प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदूषणा ||' इति | श्रुतस्य पञ्चपञ्चनखभक्षणस्य हानात्, अश्रुताया अपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात्प्राप्तस्य चापञ्चपञ्चनखभशणस्य बाधनादिति । अस्मिंश्च दोषत्रयं दोषद्वयं शब्दनिष्ठम् । प्राप्तवाधस्त्वर्थनिष्ठ इति दिक् ।

(७८) केषांचिन्मन्त्राणामुच्चारणमदृष्टार्थम्।

येषां तु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न संभवति, तदुच्चारणस्यानन्यगत्या ऽदृष्टार्थकत्वं कल्प्यते इति नानर्थक्यमिति ।।

पञ्चमो नामधेययपरिच्छेदः

(७९) नामधेयमीमांसा।

नामधेयानां च विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् । तथा हि 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्रोद्भिच्छब्दो यागनामधेयं, तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते । तथा हि । अनेन वाक्येनाप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते । यागसामान्यस्याविधेयत्वाद् यागविशेष एव विधीयते । तत्र 'कोऽसौ

यागविशेषः’ ? इत्यपेक्षायामद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति ज्ञायते | ‘उद्भिदा यागेन पशुं भावयेत्’ - इत्यत्र सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात् |

(८०) नामधेयत्वे निमित्तचतुष्टयम्।

नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात् – 1 मत्वर्थलक्षणाभयात्, 2 वाक्यभेदभयात्, 3 तत्प्रख्यशास्त्रात्, 4 तद्व्यपदेशात् - चेति।

(1) मत्वर्थलक्षणाभयात् नामधेयत्वं |

तत्र ‘उद्भिदा यजेत पशुकामः’ इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् । तथा हि - न तावदनेन वाक्येन फलं प्रति यागविधानं, तं प्रति च गुणविधानं युज्यते, वाक्यभेदापत्तेः । उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे च यागस्याप्यप्राप्तत्वात् गुणविशिष्टकर्मविधानं वाच्यम् । ‘उद्भिद्वता यागेन पशुं भावये’दिति विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणेत्युक्तमेव ।।

(2) वाक्यभेदभयात् नामधेयत्वं |

‘चित्रया यजेत पशुकामः’ [तै. सं. २. ४. ६. १] इत्यत्र चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेढभयात् । तथा हि - न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं संभवति । ‘दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं’ तण्डुलाः तत्संसृष्टं प्राजापत्यम’, इत्यनेन गुणस्य विहितत्वात्तद्विशिष्टयागविध्यनुपपत्तेः । यागस्य फलसंबम्धे गुणसम्बन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः । तस्माच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयम् । तथा च ‘चित्रायागेन पशुं भावये’दिति सामानाधिकरण्येनान्वयान्न वाक्यभेदः । प्रकृतेष्टेरनेकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दवाच्यत्वोपपत्तिः ।

(3) तत्प्रख्यशास्त्रात् नामधेयत्वं |

‘अग्निहोत्रं जुहोति’ [मै. सं. १. ८. ६] इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं, तत्प्रख्यशाखात् । तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्यप्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वात्, अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत् । नन्वयं गुणविधिरेव कुतो ने इति चेत् न । यदि ‘अग्नौ होत्रमस्मिन्’, इति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपो गुणो विधेयः, तदा ‘यदाहवनीये जुहोती’त्यनेनैवाग्नेः प्राप्तत्वात्तद्विधानानर्थक्यम् । ‘अग्नये होत्रमि’ति चतुर्थीसमासमाश्रित्य अग्निदेवतारूपगुणोऽनेन विधीयत इति चेत् न । तद्देवतायाः शास्त्रान्तरेण प्राप्तत्वात्।

देवतारूपेणाग्निप्रापकशास्त्रप्रश्नः।

किं तच्छाखान्तरमि?ति चेत्, ‘यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति’ [मै. सं. १. ८. ७] इति केचित् अपरे तु ‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निस्स्वाहा’ [मै. सं. १. ६. १०] इति मन्त्रवर्ण एवाग्निरूपदेवताप्रापकः । नन्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिदेवताया बाधः स्यात् । मन्त्रवर्णस्य चतुर्थीतो दुर्बलत्वात् ।

यथाहुः –

'तद्धितेन चतुर्थ्या च मन्त्रवर्णेर्न वा पुनः ।

देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परपरमिति ॥' [तं. वा. २. २. २३]

इति चेत्, न। 'यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इत्यत्र न केवलं प्रजापतिविधानम्. किंतु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनुद्य तत्समुच्चितप्रजापतेः । एवं च न बाधः, केवलप्रजापतिविधानाभावात् । न च अत्र समुच्चितोभयविधानमेव कथं न?- इति वाच्यम् । समुचितोभयविधानापेक्षयान्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् ।

एवं च प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां 'समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु [तै. ब्रा. ३. ५. ५. १] इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात् । 'समिधो यजति' [तै. सं. २. ६. १. १] इत्यादिषु समिदादिशब्दाः 'तत्प्रख्यशास्त्रात्' कर्मनामधेयाः ॥

(4) तद्व्यपदेशात् नामधेयत्वं |

'श्येनेनाभिचरन् यजेत' [षडविंशब्रा. ३. ८. २; आ. श्रौ. सू. २२. ४. १३] इत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं 'तद्व्यपदेशात्' (१. ४. ५) । तेन व्यपदेशात् = उपमानात्, तदन्यथानुपपत्तेरिति यावत् । तथा हि - यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति । यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात् तदार्थवादैस्तस्यैव स्तुतिः कार्या । अत्र 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते, एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादते [षड्विंशब्रा. ३. ८. ३] इत्यनेनार्थवादेन श्येनः स्तोतुं न शक्यः, श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात् । न च श्येनोपमानत्वेन स एव स्तोतुं शक्यते, उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते, तदा अर्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यते - इति श्येनशब्दः कर्मनामधेयं 'तद्व्यपदेशात् इति।

उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वात् कर्मनामधेयत्वम्।

उत्पत्तिशिष्टगुणबलयिस्त्वमपि पञ्चमं नामधेयनिमित्तमिति कचित् । यथा 'वैश्वदेवेन यजेत' [तै. ब्रा. १. ४. १०. १] इत्यादौ । अत्रोत्पत्तिशिष्टाग्न्याटीनां बलीयस्वाद्वैश्वदेवदेवताविधायकत्वं न संभवतीति कर्मनामधेयत्वम् । वस्तुतस्तु 'तत्प्रख्यशास्त्रात्' एवास्य कर्मनामधेयत्वं, प्रकृतयागे विश्वेदेवरूपगुपामर्पकशास्त्रस्यार्थवादरूपस्यैव सत्त्वात् । 'यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' [तै. ब्रा. १. ४. १०. ५] इति ॥

षष्ठो निषेधपरिच्छेदः

(८१) निषेधमीमांसा।

पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः, निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वात् । तथा हि - यथा विधिः प्रवर्तनां प्रतिपादयन् स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्तयति, तथा 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधोऽपि निवर्तनां प्रतिपादयन् स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्तयति ।

(८२) लिङर्थशब्दभावनाया नञर्थेनान्वयः।

ननु निषेधवाक्यस्य कथं निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वम् इति चेत् उच्यते । न तावदत्र धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयः, अव्यवधानेऽपि तस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः । न ह्यन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति । अन्यथा 'राजपुरुषमानय' इत्यादावपि राज्ञः क्रियान्वयापत्तेः । अतः प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेनान्वयः । तत्रापि नाख्यातत्वांशवाच्यार्थभावनायाः, तस्या लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः, किंतु लिङ्त्वांशवाशब्दभावनायाः, तस्याः सर्वापेक्षया प्रधानत्वात् ।

(८३) नञ्स्वभावकथनम्।

नञश्चैष स्वभावो यत्स्वममभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम् । यथा 'घटो नास्ति' इत्यादौ 'अस्ति' इतिशब्दसमभिव्याहृतो 'नञ्' घटसत्त्वविरोधि घटासत्त्वं गमयति, त(द्व)दिह लिङममभिव्याहृतो नञ् लिङर्थप्रवर्तनाविराधिनीं निवर्त्तनामेव बोधयति । विधिवाक्यश्रवाणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिवत् निषेधवाक्यश्रवणेऽयं मां निवर्तयतीति निवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपनिवर्तनायाः प्रतीतेः। तस्मान्निषेधवाक्यस्थले निवर्तनैव वाक्यार्थः।

(८४) प्रत्ययर्थास्य नञर्थान्वये द्विविधं बाधकम्।

यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः । तच्च बाधकं द्विविधम – 'तस्य व्रतम् ' इत्युपक्रमः, विकल्पप्रसक्तिश्च ।

1) तत्राद्यं 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' [मनुस्मृ. ४. ३७] इत्यादौ, 'तस्य व्रतम्' इत्युपकम्यैतद्वाक्यपाठात् । तथा चात्र पर्युदासाश्रयणम् । तथाहि - व्रतशब्दस्य कर्त्तव्यार्थे रूढत्वात् 'तस्य व्रतम्' इत्यत्र स्नातकस्य व्रतानां कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात् । 'किं तत्कर्तव्यम् ?' इत्याकाङ्क्षायां 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादिना कर्त्तव्यार्थ एव प्रतिपादनीयः ।

अन्यथा पर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं न स्यात । तथा च नञर्थेन न प्रत्ययार्थान्वयः, कर्त्तव्यार्थानवबोधात् । विध्यर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाया एव तादृशनना बोधनात्, तस्याश्च कर्तव्यार्थत्वाभावात् । तस्मात् 'नेक्षेते' इत्यत्र नञा धात्वर्थविराध्यनीक्षणसंकल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यते, तस्य कर्त्तव्यत्वसंभवात् ।

(८५) पर्युदासपक्षे 'नेक्षेत' इत्यस्य वाक्यार्थः।

'आदित्यविषयकानीक्षणसंकल्पेन भावयेत्' इति वाक्यार्थः । तत्र भाव्याकाङ्क्षायां 'एतावता हैनमा वियुक्तो भवति' इति वाक्यशेषावगतः पापक्षयो भाव्यतयान्वेति । एवं च पूर्वोतरयोरेकवाक्यत्वं निर्वहत्येव । न चात्र धात्वर्थविरोधिन पटार्थान्तरस्यापि संभवात्कथमनीक्षणसंकल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् । तस्य कर्त्तव्यताऽभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात् ।

(८३) विकल्पप्रसक्तौ पर्युदासाश्रयणम्।

2) द्वितीयं – 'यजतिषु येयजामहं करोति नानुयाजेषु' [आप. श्रौ. सू. २४. १३. ५] इत्यार्दौ अत्र विकल्पप्रसक्तौ च पर्युदासाश्रयणात् । तथाहि - यद्यत्र वाक्ये नञर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात्तदा अनुयाजेषु 'ये यजामहे' इति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् - अनुयाजेषु येयजामहं न कुर्यादिति । स च प्राप्तिपूर्वक एव, प्राप्तस्यैव प्रतिषेधात् । प्राप्तिश्च 'यजतिषु येयजामहं करोति' इति शास्त्रदेव वाच्या

शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्प एव, न तु बाधः। प्राप्तिमूलरागस्येव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायोगात्। नच 'पदे जुहोति' [तै. सं. ६. १. ८. १] इति विशेषशास्त्रेण 'आहवनीये जुहोति' [तै. ब्रा. १. ६. ५. ४] इति शास्त्रस्येव 'नानुयाजेषु' इत्यनेन 'यजतिषु ये यजामहं करोति' इत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम्। परस्परनिरपेक्षयोरेव शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावात्। पदशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणान्निरपेक्षत्वम्। प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रमक्त्यर्थं 'यजतिषु ये यजामहम्' इत्यस्यापेक्षणात् निरपेक्षत्वम्।

(८७) बाधायोगोपसंहारः।

तस्माच्छास्त्रविहितस्य शाखान्तरेण प्रतिषेधे विकल्प एव। स च न युक्तः। विकल्पे शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यापातात्। नहि अनुयाजेषु 'ये यजामहम्' इत्यस्यानुष्ठाने 'नानुयाजेषु' इत्यस्य प्रामाण्यं संभवति, व्रीहियागानुष्ठाने यवशास्त्रस्येव (१२. ३. १०-१५) | द्विरदृष्टकलपना च स्यात्। विधिप्रतिषेधयोरपि पुरुषार्थत्वात्। अतो नात्र प्रतिषेधस्याश्रयणं, किंतु नञोऽनुयाजसंबन्धमाश्रित्य पर्युदासस्यैव। इत्थं चानुयाजव्यतिरिक्तेषु 'यजतिषु ये यजामहे' इति मन्त्रं कुर्यादिति वाक्यार्थबोधः, नञोऽनुयाजव्यतिरिक्ते लाक्षणिकत्वात्। एवं च न विकल्पः। अत्र च वाक्ये 'ये यजामहे' इति न विधोयते, 'यजतिषु येयजामहम्' इत्यनेनैव च प्राप्तत्वात्। किं तु सामान्यशास्त्रप्राप्त - येयजामह इत्यनुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वं विधीयते। यत् 'यजातेषु येयजामहं करोति' तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्वेवति।

(८८) पर्युदासोपसंहारयोर्भेदवर्णनम्।

नन्वेवं सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपादुपसंहारात्पर्युदासस्य भेदो न स्यादिति चेत्, न | उपसंहारो हि तन्मात्रसंकोचार्थः। यथा 'पुरोडाशं चतुर्धाकरोति' [तै. ब्रा. ३. ३. ८. ६] इति समान्यप्राप्तं चतुर्धाकरणं 'आग्नेयं चतुर्धाकरोति' [आ. श्रौ. सू. ३. ३. २] इति विशेषादाग्नेयपुरोडाशमात्रे संकोच्यते। पर्युदासस्य तदन्यमात्रसंकोचार्थ इति ततो भेदात्।

(८९) विकल्पप्रसक्तावपि प्रतिषेधाश्रयणम्।

कुत्रचिद्विकल्पप्रमक्तावप्यनन्यगत्या प्रतिषेधाश्रयणम्। यथा 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' [तै. सं. ६. ६. ११. ४] इत्यादौ। अत्र हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्य निषेधाद्विकल्पप्रसक्तावपि न पर्युदासाश्रयणम्, असंभवात्। तथाहि - यद्यत्र षोडशिपदार्थेन नञर्थान्वयः, तदातिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्, स च न संभवति, 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति प्रत्यक्षविधिविरोधात्। यदि चातिरात्रेण पदार्थेनान्वयः, तदा 'अतिरात्रव्यतिरिक्ते षोडशिनं गृह्णाति' इति वाक्यार्थबोधः स्यात्सोऽपि न संभवति, तद्विधिविरोधात्। अतोऽत्रानन्यगत्या शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्यैव निषेधः। न च विकल्पप्रसक्तिः, तस्याप्यपेक्षणीत्वात्।

(९०) विकल्पे प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वाभाववर्णनम्।

इयांस्तु विशेषः - यद्विकल्पापादकप्रतिषेधेऽपि प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेनत्वम्, विधिनिषेधोभयस्यापि क्रत्वर्थत्वात्। यत्र तु न विकल्पः प्राप्तिश्च रागत एव, प्रतिषेधश्च पुरुषार्थः, तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम्। यथा – 'न कलञ्जं भक्षयेत् इत्यादौ कलञ्जभक्षणादेः। तत्र भक्षणनिषेधस्यैव पुरुषार्थत्वात्। न च 'दीक्षितो न ददाति, न जुह्वोति' [तै. सं. १. २. ३; मै. सं. ३. ६. ५] इत्यादौ शास्त्रप्राप्तदानहोमादीनां

निषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् । स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वाभावेऽपि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वात्,यथा क्रतौ स्वस्त्रीगमनादेः । तन्निषेधस्य क्रत्वर्थत्वेन तस्य क्रतुवैगुण्यसंपादकत्वात् ।।

सप्तमोऽर्थवादपरिच्छेदः

(९१) अर्थवादमीमांसा।

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः । तस्य च लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानम् । तथा हि - अर्थवादवाक्यं हि स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावाद्विधेयनिषेध्ययोः प्राशस्त्यनिन्दितत्वे लक्षणया प्रतिपादयति । स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात् । 'आम्नायस्य हि क्रियार्थत्वात्' (1.2.1) | न चेष्टापत्तिः । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधिना सकलवेदाध्ययनं कर्त्तव्यमिति बोधयता सर्ववेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वं सूचयतोपात्तत्वेनानर्थक्तनुपपत्तेः ।

(९२) अर्थवादविभागः।

स द्विविधः – विधिशेषः, निषेधशेषश्चेति । तत्र 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' [तै. सं. २. १. १. १] इत्यादिविधिशेषस्य 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादेर्विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतयार्थवत्त्वम् । 'बर्हिषि रजतं न देयम्' [तै. सं. १. ५. १. २] इत्यादिनिषेधशेषस्य, सोऽरोदीद्यदरोदीत्तिद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्' [तै. सं. १. ५. १. १] इत्यादेर्निषधस्य, निन्दितत्वबोधकतयार्थवत्त्वम् । न च प्राशस्त्यादिबोधस्य निष्प्रयोजनत्वेनस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम् । आलस्यादिवशादप्रवर्तमानस्य पुंसः प्रवृत्त्वादिजनकत्वेन तद्बोधस्योपयौगात् ।

(९३) अर्थवादस्य भेदत्रयम्।

स पुनस्त्रेधा - तदुक्तम् ।

'विरोध गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः' [बृ. उ. सं. वार्तिक. ५६७] इति । अस्यार्थः - प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादः (1)गुणवादः, यथा 'आदित्यो यूपः' [तै. ब्रा. २. १. ५. २] इत्यादि । यपे आदित्याभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादादित्यवदुज्जलत्वरूपगुणोऽनेन लक्षणया प्रतिपाद्यते । प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽनुवादः (2) अनुवादः, यथा – 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्' [तै. सं. ७. ४. १८. २] इति | अत्र हिमविरोधित्वस्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वात् । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधकोsर्थवादः । (3) भूतार्थवादः। यथा – 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' [शतप. ब्रा. १. २. ३. ३] इत्यादिः ।

अष्टमो निगमनपरिच्छेदः

(९४) ग्रंथोपसंहारः।

एवं च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिनिखिलवेदस्य साक्षात्परंपरया वा यागादिधर्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् । सोऽयं धर्मो यदुद्दिश्य विहितः, तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः । ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः । न च तदर्पणबुद्ध्यानष्ठाने प्रमाणाभावः –

'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्'॥ इति (९. २७) भगवद्गीतास्मृतेरेव प्रमाणत्वात् । स्मृतिचरणे [जै. सू. १. ३] तत्प्रामाण्यस्य श्रुतिमलकत्वेन व्यवस्थापनादिति शिवम् ।।

(९५) अर्थसंग्रहप्रयोजनम्।

बालानां सुखबोधाय भास्करेण सुमेधसा ।

रचितोऽयं समासेन जैमिनीयार्थसंग्रहः ।।

इति श्रामहापाश्चागनोगाक्षिभास्करनिरचिनपूर्वमैमासार्थसंग्रहनामकं प्रकरणं समाप्तिमगात ।।

<__________________>